

Grajurile de peste Dunăre și grajurile din România. O perspectivă comparată asupra unei probleme de morfologie istorică a limbii române și a dialectelor românești

Martin Maiden

Sistemul verbal al limbii române din secolul al XVI-lea, ca și al dialectelor istroromân și aromân moderne, conține un timp numit „condițional”. În româna veche unele verbe prezenta la acest timp o rădăcină specială, care apărea și la formele temporale de perfect și de mai-mulț-ca-perfect. Rădăcina respectivă, ca și cele trei timpuri care o împărteau, își au originea în formele verbale „perfective” latinești:

Forme care păstrează rădăcina „perfectivă” a verbului latinesc:

prezent perfectiv DIXIT, FECIT	>	perf. zise fece
trecut perfectiv conjunctiv DIXISSET, FECISSET	>	m.m.ca perf. zisese fecese
(perf. conj. + ?) viitor perf. DIXERIT, FECERIT	>	condițional zisere fecere

După Ivănescu¹ originea acestui „condițional”² este explicată prin faptul că „[...] româna a moștenit însă din latină și viitorul al II-lea [viitorul perfectiv] [...] care exprima acțiunea viitoare anteroară altei acțiuni viitoare și cu rezultat față de un moment tot viitor. Această formă verbală s-a păstrat până astăzi ca viitor numai în macedoromână și în istroromână. Ea apărea tot ca viitor, în vechea română [...]. Acest viitor se întrebunțează (sau se întrebuință) numai în sintagmele condiții din perioadele condiționale reale, când restul perioadei este la viitorul indicativului sau la imperativ și conjunctiv prezent.”

Condiționalul macedoromân (sau „aromân”) s-ar părea că este un fel de „ciudătenie” a acestui dialect, căci în toate varietățile dacoromânești, ca și în toate limbile românice³, timpurile verbale care provin din formele perfective latinești păstrează și rădăcinile perfective latinești, menținându-le într-o relație de perfectă „simetrie”, în sensul că eventualele schimbări morfologice care se produc asupra

¹ Ivănescu 1980: 155 și.u. Vezi și Pușcariu 1926: 260, pentru istroromână, și Capidan 1932: 471, 546-548, pentru aromână.

² Ivănescu mai scrie că: „Forma verbală românească discutată aici este numită de unii lingviști *conditional* [...]. Firește, această denumire este greșită; s-ar putea vorbi cel mult de un *conditional-viitor*, dar numai pentru macedoromână.”

³ Maiden 2000, 2001.

acestor rădăcini se manifestă în același fel în toate timpurile respective. Spre exemplu, în română perfectul are *întotdeauna* aceeași rădăcină ca și mai mult ca perfectul. Prin urmare, nu există nici tipul *făcu *fecese*, nici *fece făcuse*, și nici *coapse *cocese*, și nici **cocu copse... Aromâna păstrează însă perfectul (și unele rămășițe ale vechiului mai mult ca perfect românesc)⁴ împreună cu condiționalul, dar acesta își împarte rădăcina nu cu perfectul, ci cu imperfectul:*

imperfect	<i>făteám</i>	<i>făteái</i>	<i>făteá</i>	<i>făteám</i>	<i>făteát</i>	<i>făteá</i>
	<i>dzîteám</i>	<i>dzîteái</i>	<i>dzîteá</i>	<i>dzîteám</i>	<i>dzîteát</i>	<i>dzîteá</i>
perfect	<i>féciu</i>	<i>feátiși</i>	<i>feáti</i>	<i>feátișim</i>	<i>feátișit</i>	<i>feátișiră</i>
	<i>dzísu</i>	<i>dzisiși</i>	<i>dzisi</i>	<i>dzisim</i>	<i>dzisit</i>	<i>dzisiră</i>
cond.	<i>făteárim</i>	<i>făteáriși</i>	<i>făteáre</i>	<i>făteárim</i>	<i>făteárit</i>	<i>făteáre</i>
	<i>dzîteárim</i>	<i>dzîteáriși</i>	<i>dzîteáre</i>	<i>dzîteárim</i>	<i>dzîteárit</i>	<i>dzîteáre</i>

În situația în care condiționalul își are originea într-o formă perfectivă latinească (la fel ca în celealte varietăți românești), aromâna ajunge să pară „anormală” prin „asimetria” dintre rădăcina perfectului și ceea cea a condiționalului. Unii au crezut, prin urmare⁵, că aromâna trebuie să se fi îndepărtat de celealte dialecte românești; ea ar fi păstrat pentru condițional nu o formă perfectivă, ci vechiul *conjunctiv imperfect* (FACERET, DICERET) din latină, formă însă dispărută *fără urmă* în toate celelalte varietăți. Potrivit lui G. Ivănescu, motivelor „formale” în invocarea unei origini „imperfective” trebuie să li se adauge și altele, de natură „semantică”. Autorul citat subliniază că acest condițional aromânesc are sensul nu numai de viitor, ci și de ireal prezent, aceasta fiind o trăsătură caracteristică a imperfectului conjunctiv latinesc. Așadar, a avut loc o contopire a celor două forme de ireal și viitor într-o singură formă verbală, *care a păstrat forma imperfectului conjunctivului latin și ambele sensuri*, pe când în dacoromână s-a produs înlăturarea formei și a sensului de ireal, rămânând numai sensul de viitor.

Teoria lui Ivănescu își propune să înlocuiască o deosebire aparent superficială a aromânei cu alta mult mai profundă, și ridică o întrebare: se îndepărtează oare aromâna de celealte dialecte românești la nivelul unui arhaism atât de evident? Explicația propusă de marele lingvist ieșean face apel la un arhaism cu totul izolat în cadrul dialectelor dacoromânești. Nu există nici o doavadă istorică sau dialectală a existenței unei astfel de urme a imperfectului conjunctiv latinesc. De altfel, în cadrul limbilor romanice nu există decât o singură varietate în care supraviețuirea imperfectului conjunctiv latinesc să fie cu totul *sigură*, și anume în limba sardă.

⁴ Papahagi 1974: 64.

⁵ Cf. Capidan 1932: 473.

Ideea că numai aromâna, dintre toate celelalte varietăți românești, ar fi păstrat o formă morfologică contrazice imaginea pe care ne-o oferă studiul comparat al sistemului gramatical al dialectelor. Este posibil să fie vorba doar de o impresie a noastră, dar credem că dialectele dacoromânești sunt caracterizate de o „coeziune” uneori izbitoare în ceea ce privește structura lor morfologică. Păstrarea arhaismelor de obicei nu se limitează exclusiv la o singură ramură a dialectelor. Spre exemplu, se pare că dintre varietățile moderne, numai dacoromâna ar prezenta mai mult ca perfectul „sintetic” (*făcusem*), derivat din mai mult ca perfectul subjonctiv latinesc. E adevărat că acesta lipsește cu desăvârșire în istroromână și în meglenoromână. În aromână însă se mai găsesc niște rămășițe ale acestei forme⁶.

Chiar în privința unor inovații aparent locale se evidențiază unele legături surprinzătoare între diferențele ramuri ale dialectelor românești. De pildă, aromâna se caracterizează prin distincția pe care o face între forma invariabilă a participiului trecut, folosită în toate timpurile compuse, cu desinența -ă la feminin, pe de o parte, și forma variabilă, acordată cu subiectul, folosită la pasiv, pe de altă parte: *ei au faptă* „ei au făcut” /vs./ *ei au fută fapți* „ei au fost făcuți”. Aceeași distincție poate fi relevată la nivelul anumitor graiuri meglenoromâne⁷, și chiar în graiurile din nord-vestul României, unde desinența -ă se limitează la timpurile compuse conjugate cu auxiliarul *a fi*⁸. Aceasta ar putea fi o etapă primordială a evoluției participiului feminin invariabil aromânesc⁹. De asemenea, o legătură curioasă între română și meglenoromână¹⁰ o constituie faptul că amândouă și-au creat (independent?) o formă de persoana a III-a plural a imperfectului cu -u (de pildă, *cântau*), deși desfășurarea fenomenului în cadrul graiurilor românești, după cum a fost trasată de Gheție/Teodorescu¹¹ în cercetările lor, ar fi avut loc în Banat în secolul al XVI-lea, pe modelul prezentului verbului *a avea*, urmând să pătrundă, treptat, în alte zone ale României. Oricât de inexplicabile pot părea aceste asemănări, ele reprezintă încă un aspect al „coeziunii” gramaticale a dialectelor dacoromânești.

Mult mai importante decât aceste impresii generale se dovedesc și unele dovezi strict morfologice în privința originilor „perfective” ale condiționalului. Dialectele dacoromânești au anumite desinențe care sunt limitate la formele verbale de origine perfectivă și al căror spațiu de extensie analogică se mărginește tocmai la aceste forme. Să ne gândim la desinența de persoana a III-a plural -ră, care apare numai în cazuri extrem de rare în afară de timpurile la

⁶ Capidan 1932: 463, Papahagi 1974: 64.

⁷ Atanasov 2002: 232-234.

⁸ Cf. Pușcariu 1924-1926: 1360-1362.

⁹ Cf. Capidan 1932: 478 §.u.

¹⁰ Cf. Capidan 1925: 162 §.u., Atanasov 2002: 240.

¹¹ Gheție, Teodorescu 1965, Gheție, Teodorescu 1966.

origine perfective. În aromână însă ne interesează faptul că desinențele de persoana a II-a au forme speciale la condițional și la perfect¹², anume -și și -t, și nu -i și -ți ca la celelalte timpuri¹³.

În limba primelor texte românești din secolul al XVI-lea pluralul *-t(u)* se află tocmai la timpurile de origine perfectivă: *purtat*, *purtaset*, *purtaret*. Aceeași stare de lucruri s-a păstrat în timp în anumite graiuri. Originile lui *-t(u)* sunt controversate. Dar aproape toate părerile converg spre aceeași constatare¹⁴, anume că acesta și-ar avea originea în *perfect*. Am adăuga că, după părerea noastră, *-tu* s-a format pe modelul vechilor desinențe de plural perfect, persoana I-a pl. *-mu* și a III-a pl. **-ru*. Stadiul pe care îl întâlnim în româna veche trebuie să fie rezultatul răspândirii analogice a unei desinențe strâns legate de fostele forme perfective. Datele comparative indică, deci, că *-t(u)* este o desinență care s-a format din perfect și care este limitată la celelalte forme verbale de origine perfectivă.

Desinența *-și* primește o interpretare asemănătoare. În dialectele dacoromânești, în general, ea apare în una sau în mai multe din fostele timpuri perfective, dar niciodată în fostele forme imperfective (cf. rom. *cântași cântaseși*). Unii cercetători¹⁵ susțin că originea ei s-ar afla în timpul perfect. Alții¹⁶ invocă mai mult ca perfectul. Oricum, doar perfectul sau mai mult ca perfectul apar ca posibile origini ale acestui fenomen. Aromâna are această desinență la perfect (*purtăși*), la vechiul mai mult ca perfect sintetic (*purtaseși*) și la condițional (*purtariși*), ceea ce constituie încă o indicație privind originea „perfectivă” a condiționalului.

Potrivit lui Ivănescu, valoarea de „prezent irrealis” a condiționalului aromânesc ar fi un indiciu de continuitate a imperfectului subjonctiv latinesc. De altfel, trecerea de la viitor la un prezent cu valoare ireală este un fenomen des întâlnit în mai multe limbi: cf. it. *canterò* „va cânta” > *canterà* „o fi cântând”. În plus, Ivănescu afirmă că acest condițional dacoromânesc are pur și simplu valoare de „viitor”. Noi considerăm însă că are și valoare de „irrealis”, întrucât exprimă o condiție încă „ipotetică”, care trebuie îndeplinită înainte să se realizeze un eveniment viitor.

Să mai adăugăm că, din cele peste 50 de exemple pe care le citează Capidan și Philippide din texte aromânești, aflăm că doar trei pot fi traduse în românește cu sensul *exclusiv* de „prezent irrealis”, fără nici o umbră de valoare de viitor. Dacă însă în trecut aromâna a avut și condiționalul „dacoromânesc” cu sensul de viitor restrictiv, pare destul de ciudat ca aromâni să fi renunțat la forma legată, istoric, de sensul cel mai frecvent întâlnit al condiționalului.

¹² După cum arată Capidan 1932: 463, și vechiul mai mult ca perfect avea *-și* la persoana a II-a singular. Nu dispunem de exemple pentru persoana a II-a plural.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Densușianu 1938: 221, Rosetti 1964: 131, Graur 1940: 208; Graur 1968: 228.

¹⁵ Avram 1973: 490, n. 20, Melnik 1977: 117.

¹⁶ Siadbei 1930: 335, Densușianu 1938: 221, Rosetti 1964: 131.

Să presupunem că acest condițional aromânesc nu vine de la conjunctivul imperfect latinesc. Atunci cum poate fi explicat faptul că el a pierdut rădăcina caracteristică a formelor perfective? În limbile romanice, în cel puțin două regiuni îndepărтate și în perioade istorice cu totul diferite, s-a produs, în mod *independent*, o schimbare analogică prin care rădăcina „perfectivă” apare *exclusiv* înainte de desinențe neaccentuate¹⁷. Este aceasta o „hipercaracterizare” a faptului că în toate limbile romanice rădăcina „perfectivă” este urmată, cel puțin la anumite persoane, de o desinență neaccentuată (cf. it., v.rom. *féci*, *féce*). Astfel, în italiană (și dialectele italienești) avem:

DIXI	DIXIMUS	DIXISSEM	>	dissi	dissimo/dicémmo	dicésssi
FECI	FECIMUS	FECISSEM	>	féci	fécimo/facémmo	facésssi

Am sublinia că observăm o evoluție asemănătoare și în unele dialecte spaniole, descrise de Ralph Penny. Or, nu ar fi exclus să se fi produs același fenomen și în aromână, unde, de fapt, rădăcina „perfectivă” nu mai apare decât în preajma unei desinențe neaccentuate, și unde toate desinențele condiționalului sunt accentuate (ca și în istroromână, care mai păstrează rădăcina perfectivă la condițional, iar desinențele condiționale sunt toate accentuate).

Încă un indiciu prețios, oferit de aromână, al unei posibile asocieri între rădăcina perfectivă și desinențele neaccentuate este acela că, la persoana a II-a singular a perfectului, cu rădăcina perfectivă, accentul s-a mutat chiar pe rădăcină, spre deosebire de toate celelalte varietăți dacoromânești, unde acesta rămâne pe desinență: ar. *feáfiši*, dar megl. *fáséş*, v.rom. *fecéši*.

În concluzie, dialectele dacoromânești sunt caracterizate de o „coezione” remarcabilă în ceea ce privește structura lor morfologică moștenită, și, în ciuda aparențelor, condiționalul aromânesc nu afectează această coezione morfologică. Dovezile morfologice indică, fără echivoc, că acest condițional are aceeași origine cu condiționalul din celelalte varietăți dacoromânești. Cu alte cuvinte, caracteristicile aparte ale condiționalului aromânesc pot fi atribuite unor tendințe mai „globale”, specific române sau universale, iar dialectul aromân rămâne un membru fidel al familiei dacoromânești.

Bibliografie

- Atanasov, P., *Meglenoromâna astăzi*, București, Editura Academiei, 2000.
 Avram, M., *O desinență regională la persoana a doua singular a mai mult ca perfectului românesc*, „Studii și cercetări lingvistice”, 24, 1973, p. 487-492.
 Capidan, T., *Meglenoromânia. I. Istoria și graiul lor*, București, Cultura Națională, 1925.

¹⁷ Cf. Penny 1969: 132, 136, Maiden 2000, 2001.

- Capidan, T., *Aromâni. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, Bucureşti, Academia Română, 1932.
- Densușianu, O., *Histoire de la langue roumaine*, vol II, Paris, Librairie Ernest Leroux, 1938.
- Gheție, I. și Teoderescu, M., *În legătură cu desinența -u a pers. 3 pl. a imperfectivului indicativ*, „Studii și cercetări lingvistice”, 16, 1965, p. 87-101.
- Gheție, I. și Teoderescu, M., *Asupra desinenței -u a pers. 3 pl. a indicativului imperfect. Noi contribuții*, „Studii și cercetări lingvistice”, 17, 1966, p. 175-183.
- Graur, A., *La 2e pers. du plur. au passé simple*, „Bulletin de Linguistique”, 8, 1940, p. 208 și u.
- Graur, A., *Tendințele actuale ale limbii române*, Bucureşti, Editura Științifică, 1968.
- Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Iași, Junimea, 1980.
- Maiden, M., *Di un cambiamento intramorfologico: origini del tipo dissimilazione ecc. nell'italoromanzo*, „Archivio glottologico italiano”, 85, 2000, p. 137-171.
- Maiden, M., *A strange affinity: perfecto y tiempos afines*, „Bulletin of Hispanic Studies”, 58, 2001, p. 441-464.
- Melnik, V. F., *Elemente de morfologie dialectală*, Chișinău, Știință, 1977.
- NALR. *Transilvania = Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Transilvania* [materiale nepublicate].
- Papahagi, T., *Dicționarul dialectului aromân*, Bucureşti, Editura Academiei, 1974.
- Penny, R., *El habla pasiega*, London, Thamesis, 1969.
- Pușcariu, S., *Studii istroromâne*, Bucureşti, Cultura Națională, 1926.
- Rosetti, A., *Istoria limbii române. I*, Bucureşti, Editura Științifică, 1964.
- Şiadbei, I., *Le sort du préterit roumain*, „Romania”, 56, 1930, p. 331-360.

Transdanubian dialects and the dialects of Romania. A comparative perspective on a problem of historical morphology in Romanian and Romanian dialects

This study examines the origins of the romanian conditional, considered by some to derive from the Latin imperfect subjunctive. Various types of evidence, particularly concerning the inflectional endings of the second person, are adduced to demonstrate that the Aromanian conditional has the same origin as the conditional of modern Istro-Romanian and old Daco-Romanian, and that it continues a Latin perfective form.

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE FILOLOGIE ROMÂNĂ „A. PHILIPPIDE”

**SPAȚIUL LINGVISTIC
ȘI LITERAR ROMÂNESCU
DIN PERSPECTIVA
INTEGRĂRII EUROPENE**

Volum îngrijit de
Dan Mănuță, Ofelia Ichim și Florin-Teodor Olariu

Editura Alfa
Iași - 2004

Coperta: Marius-Radu Clim

Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Ro – 700481, Iași, str. Th. Codrescu, nr. 2
Tel.: +40 – 232 – 267597
Fax.: +40 – 232 – 211150
E-mail: secretariat@philippide.is.edu.ro
Web: www.philippide.is.edu.ro

**Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
INSTITUTUL DE FILOLOGIE ROMÂNĂ
“A. PHILIPPIDE” (Iași)**

**Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva
integrării europene / Institutul de Filologie Română „A.
Philippide”.** - Iași: Alfa, 2004
ISBN 973-8278-49-x

821.135.1.09

ISBN 973-8278-49-x

© Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin
Institutului de Filologie Română „A. Philippide” și Editurii ALFA